
Держава
і право Випуск 95

Частина 2

ПОЛІТИЧНІ
НАУКИ

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК 340.12

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-95-138

О. А. ТОЛКАЧОВ

КОНЦЕПЦІЇ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ, ІНТЕГРОВАНИХ В РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті проаналізовано концепції прав і свобод людини, інтегрованих в розвиток громадянського суспільства. За результатами проведеного аналізу сформульовано визначення суспільства; встановлено механізм збереження гармонійного устрою, мирного співіснування, рівноваги природної свободи і прав членів громадянського суспільства; з'ясовано, що людина є найвищою соціальною цінністю, але повноцінно реалізувати свою природну свободу і права може лише у суспільстві (як у середовищі).

Ключові слова: права і свободи людини, концепції прав і свобод людини, громадянське суспільство, розвиток громадянського суспільства.

Tolkachov Oleksii. Concepts of human rights and liberties integrated into the development of civil society

Freedom, human rights and benefits are undoubtedly the highest value, which is the basis of the entire social system organization in the context of liberal values. But liberalism went through various stages of development, when the categories of liberalism were reinterpreted and significantly changed their form and content.

The purpose of the article is to analyze the concepts of human rights and freedoms in terms of their integration into the development of civil society.

According to the results of the analysis of human rights and freedoms concepts integrated into the development of civil society, the definition of society was formulated on the basis of the three approaches given, namely, society is an

organized community of people and their associations, which are connected by a mutual relations system, and the environment of existence of an individual.

Key words: *human rights and freedoms, concepts of human rights and liberties, civil society, development of civil society.*

Постановка проблеми. Свобода, права і блага людини є безперечно вищою цінністю, яка є підґрунтям організації всієї соціальної системи в контексті ліберальних цінностей. Але лібералізм пройшов різні етапи розвитку, коли категорії лібералізму переосмислювались і суттєво видозмінювали свою форму і зміст. Свобода людини в ліберальній традиції сприймалася по-різному, починаючи від вузького кола прав, закінчуючи гіпертрофовано індивідуалізованою автономністю особи. Така ж сама тенденція мала місце в ліберальній ідеології держави і права щодо розуміння поняття та значення ліберального суспільства. У цьому контексті важливо зазначити, що з одного боку, стверджувалася зневага інтересам суспільства в разі абсолютизації свободи і автономізації індивіда, це загострювало антагонізм ліберальних та соціалістичних доктрин, а з іншого – в лібералізмі спостерігалися й зворотні тенденції.

Морально-етичні підходи у побудові взаємовідносин індивіда і суспільства виникли у неоліберальній ідеології. Це дозволяє переоцінювати значення суспільства в житті особи на сучасному етапі, а адаптація лібералізму на сучасному історичному етапі характеризується його конвергенцією з комунітарними ідеологіями, що формує концепцію прав і свобод людини інтегрованих в розвиток громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепції прав і свобод людини досліджувало велика кількість вчених переважно у галузі юридичних, політичних, історичних, філософських наук та науки державне управління, зокрема різні аспекти визначення природи, ідеології, правових цінностей, правосвідомості та праворозуміння як теоретико-правової категорії та соціально-правового явища. Проте цікавими, на нашу думку, є публікації щодо концепцій прав і свобод людини інтегрованих в розвиток громадянського суспільства, зокрема В. Стаббса, Д. Гріна, Г. Спенсера, Ф. Оксборна, Н. Мюзеліса, Ф. Гаєка, Дж. Локк, С. Мілоша та інші, які висвітлені у цій статті.

Мета статті полягає у проведенні аналізу концепцій прав і свобод людини щодо інтеграції їх у розвиток громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Концепція лібералізму, зберігаючи центральне місце для людини, не допускає зневаги до інтересів суспільства. Його роль і значення постійно зростає, що не суперечить ліберальній традиції. Міркування про інтереси та стабільність суспільства в кінці XIX ст. обумовили виникнення неолібералізму та визнання за індивідом соціальних прав.

Незважаючи на важливе місце суспільства в соціальній системі, лібералізм не має однозначності у визначенні сутності суспільства. На нашу думку сьогодні можна виділити три підходи до визначення суспільства в філософсько-правовій ліберальній концепції.

Перший підхід – «механістичний», при якому суспільство сприймається як спільнота вільних індивідів, які в своєму сумарному значенні виступають колективним суб'єктом. Перевагою цього підходу є можливість визначення інтересів суспільства, які полягають в сумі інтересів усіх його членів. Так, спрощується визначення статичного стану суспільства, який є станом усіх індивідів на певний момент часу. Спільнота індивідів дозволяє легко відділити державу від суспільства, розмежувати ці дві категорії. Недоліками механістичного підходу є неможливість визначити взаємозв'язки всередині суспільства. Без врахування зв'язків в середині суспільства неможливо визначити динаміку розвитку суспільства, ускладнюється управління суспільством. До того ж, «механістичний» підхід не дозволяє вичерпно з'ясувати сутність суспільства й врахувати його організованість. Прибічниками «механістичного» підходу виступали неокласичні лібералісти, які заперечують суспільні інтереси як такі, а визнають лише сукупність індивідуальних інтересів вільних індивідів.

Другий підхід – системний підхід, який дозволяє встановити сутність суспільства, визначити колективний суб'єкт як систему взаємовідносин між вільними індивідами. Цей підхід акцентує увагу на відносинах, в яких перебувають індивіди. Через вплив на ці детерміновані відносини відкривається можливість здійснювати управління суспільством. В суспільстві як системі відносин відкривається бачення шляхів і способів реалізації індивідуальних інтересів, визначаються права кожного індивіда, простежується зв'язок кожного конкретного вільного індивіда з суспільством.

Позитивом системного підходу є можливість визначити структурність суспільства, ступінь його організованості, який відрізняє суспільство від суми його частин, а також, з'ясовуючи існуючі відносини, встановити взаємодію колективного суб'єкту з державою. Недоліком підходу є неможливість визначити суб'єктний склад суспільства, оскільки такі суб'єкти як об'єднання громадян сприймаються системним підходом через призму відносин. Це ж призводить і до розчинення вільної людини в комплексі відносин, в якій вона бере участь, що ускладнює загальне сприйняття суспільства.

Третій підхід слід назвати природно орієнтований, оскільки він характеризує суспільство як середовище існування людини. Цей підхід визначає значення і місце суспільства в соціальній системі. У разі, якщо індивід та його інтереси мають пріоритет над інтересами середовища, в якому особа існує, то соціальна система може бути охарактеризована як ліберальна. Якщо інтереси середовища існування домінують над інтересами окремого індивіда, то соціальна система є ближчою до соціалістичної. Цей підхід знаходиться в тісному зв'язку з попередніми двома. Недоліком підходу є неможливість встановити внутрішню структуру суспільства. Також необхідно зазначити, що цей підхід має обмежене застосування, оскільки може бути використаний не скільки для визначення сутності суспільства, а для встановлення його місця в соціальній системі.

Виходячи з вищевикладеного, сформулюємо визначення суспільства на основі трьох вищенаведених підходів, а саме суспільство є організованою спільнотою людей та їх об'єднань, які пов'язані системою взаємовідносин, і середовищем існування окремого індивіда.

Образ суспільства почав змінюватися з визнанням за людиною природної свободи і прав, зокрема:

- суспільство стало спільнотою вільних людей;
- взаємовідносини, які складались між індивідами, стали продуктом реалізації індивідуальної свободи кожного;
- суспільство почало виконувати функцію не просто середовища існування людини, а середовища реалізації суб'єктивної свободи.

Якісна зміна суспільства зумовила необхідність введення нової ознаки, яка б і характеризувала суспільство свободи.

Громадянське суспільство є інтегративною формою існування вільних людей, які реалізують свою свободу індивідуально або утворюючи об'єднання, вступають у взаємовідносини на паритетних основах з урахуванням свободи й прав кожного з суб'єктів цих відносин. Громадянське суспільство утворює сферу відносин між особами, вільну від втручання держави. Таке розуміння громадянського суспільства, в якому людина може бути вільною від свавільного втручання влади, закладено ще у Великій хартії вольностей 1215 року [1]. Можна вважати, що громадянське суспільство утворює середовище добровільних особистих, соціальних та економічних відносин, які обмежені законом. Їх учасниками є індивіди, їх об'єднання та різноманітні інші структури, які не є частиною державних установ. Громадянське суспільство забезпечує простір свободи, в якому може реалізуватися кожен член суспільства. Воно є недержавним добровільним «царством загальної активності» [2] за визначенням Д. Гріна. «Фактично ніщо, окрім прагнення зберегти свободу, не інтегрує людей в громадянське суспільство» [3], – вважав Г. Спенсер, і з ним можна погодитись. Громадянське суспільство є тією формою інтеграції вільних індивідів, яка протистоїть державній інтеграції. У цьому протистоянні, незалежні структури та засоби сили й впливу громадянського суспільства є необхідним засобом підтримання ідеї обмеженого правління.

Унікальна ознака громадянського суспільства полягає у здатності забезпечити мирну реалізацію свободи всіх його учасників, не спираючись при цьому на детермінізм і суцільне упорядкування з боку держави. Ця думка відповідає позиції Ф. Оксборна, який визначав громадянське суспільство як «соціальний феномен, заснований на різноманітні територіальних і функціональних громадянських об'єднань, значення якого полягає у мирному співіснуванні цих об'єднань при збереженні ними здатності упиратися підкоренню державі» [4].

Громадянське суспільство є формою інтеграції, максимально наближеною до природи людини. Мається на увазі, що громадянське суспільство ґрунтується на рівності природної свободи кожної людини, визнанні й формальній рівності прав. Громадянське суспільство, виникаючи як система зв'язків, ґрунтується на добровільній активності кожного, тому має власні механізми регуляції. Цей механізм полягає в тому, що активність кожного в умовах рів-

ності прав забезпечує взаємоузгодження свободи індивіда з усіма іншими людьми. Досягається той найдосконаліший стан рівноваги, коли свобода особи закінчується там, де починається свобода інших індивідів. Як наслідок, суспільство, на думку Н. Мюзеліса, характеризується плюралізмом, який перешкоджає будь-якому домінуванню [5]. Рівновага свободи виражає високу справедливість громадянського суспільства.

Громадянське суспільство як суб'єкт ліберальної соціальної системи, характеризується високим рівнем внутрішньої свободи, отже, за загальним організаційним законом, ентропія суспільства зростає, а його упорядкованість зменшується. При цьому будь-яка організованість в громадянському суспільстві якщо й прослідковується, то у горизонтальній структурності. Це принципово відрізняє громадянське суспільство від держави або упорядкованого суспільства з мінімальною свободою, в яких структурність є вертикальною. Горизонтальна структурність громадянського суспільства обумовлена тим, що основним підґрунтям початком, який утворює вольову енергію суспільства, є людина з її природними потребами й інтересами. Це обумовлює відсутність домінування і рівність свободи кожного члена суспільства.

Як зазначалося вище, природна свобода індивіда реалізується шляхом його вступу у відносини з іншими суб'єктами. Чим більше цих відносин і чим вони різноманітніші, тим вищий рівень реалізованої свободи індивіда. Саме тому, для громадянського суспільства як суспільства свободи пріоритетами є свобода членів, динамізм відносин, індивідуальна ініціатива та спонтанна активність. Держава має інші пріоритети, від чого необхідно відштовхуватись, розбудовуючи взаємовідносини громадянського суспільства і держави. Серед них можна назвати стабільність та порядок в суспільстві, безпека та захищеність його членів. Урівноваження цих пріоритетів здійснюється за допомогою права.

Основою свободи індивіда є можливість його самостійно, незалежно задовольнити власні потреби, інтереси. Здійснити це можливо лише з використанням власності. Щоб не залежати ні від кого – приватної власності. Приватна власність є однією з умов існування громадянського суспільства, оскільки особи зможуть вільно вступати у взаємовідносини одне з одним, якщо не залежать одне від одного в питаннях власності. Приватна власність є

основою природної свободи в суспільстві. Значення лібералізму як ідеології свободи можливостей полягає в тому, що свобода полягає не у фактичній кількості приватної власності, а у потенційній можливості безперешкодно мати приватну власність і користуватися нею.

Приватна власність незалежно від її обсягів забезпечує кожному індивіду ініціативність і можливість здійснювати активність, що відповідає сформульованим вище пріоритетам громадянського суспільства. «В мирний час вільна людина не повинна бути обмежена колективними цілями. А її можливість приймати індивідуальні рішення існує завдяки чіткому визначенню прав приватної власності, а також сфер, в яких індивід може розпоряджатися своєю власністю. Таким чином, міра приватної власності встановлює індивіду гарантовану сферу вільних дій» [6]. Саме тому, громадянське суспільство є середовищем врегульованої правом економічної свободи індивіда.

Свобода громадянського суспільства полягає в свободі кожного її члена. Громадянське суспільство користується колективною свободою від держави, оскільки власність його членів є приватною, забезпеченою природним правом, і не залежить від держави та її ресурсів. На думку Ф. Гаєка, «різниця між суспільством вільних людей і тоталітарним суспільством в сутності полягає в тому, що в першому випадку урядові рішення зачіпають і стосуються ресурсів, які призначені лише для урядових цілей, а в другому – застосовуються до всіх суспільних ресурсів, включаючи і громадян як таких» [7]. Отже, в приватній власності полягає гарантія незалежності громадянського суспільства від держави, його можливість чинити спротив державному підкоренню. При цьому, чим вищий технічний рівень та матеріальний стан суспільства, тим більш зростає потреба в свободі. Тобто (згідно з пірамідою Маслоу) ступінь суспільного розвитку і рівень добробуту визначають обсяг і рівень потреб людини відповідно.

Окрім свободи від держави, як зазначалося вище, свобода людини може зазначати втручання з боку самого суспільства. В цьому випадку приватна власність, в якій індивід не залежить від суспільства так само як і від держави, гарантує можливість людини чинити спротив суспільству на захист своєї свободи.

Громадянське суспільство, як спільнота об'єднаних взаємовідносинами вільних людей, має внутрішні регулятори, яким виступає система норм, усвідомлена і сприйнята членами суспільства. Включаючи систему морально-етичних імперативів можна говорити про феномен природного права, як регулятора громадянського суспільства.

Вільна людина здійснює свою свободу, усвідомлюючи природне право, яке живе в її розумі і ґрунтується на морально-етичних принципах. Природне право є першочерговим регулятором поведінки людини, оскільки безпосередньо впливає на волю активного суб'єкта. Можна вважати природне право органічним регулятором громадянського суспільства, оскільки його виникнення пов'язано з самою природою людини і суспільства. Але природне право як система регуляції не має примусового апарату.

Як зазначалося вище, людина має не лише завдатки добра, але й зла, тому може використовувати свою свободу та здійснювати активність на шкоду іншим індивідам. Окрім того, людина природно прагне до необмеженості власної свободи, що не виключає можливості порушення суспільної рівноваги свободи всіх її членів та встановлення гегемонії індивіда, групи або організації. Такі девіантні суб'єкти потребують імперативних обмежувачів, забезпечених силою примусу. Інакше активність навіть незначної кількості таких членів суспільства може завдати шкоди всій системі.

Для збереження гармонійного устрою, мирного співіснування, рівноваги природної свободи і прав члени громадянського суспільства уклали суспільний договір, яким вони домовляються про створення механізму обмеження девіантних членів суспільства. На основі цього договору суспільство утворює державу та наділяє її владою, яка полягала в можливості прийняття імперативних законів і підкріплення їх заходами примусу.

В класичній традиції лібералізму стверджувалось, що держава виникла тому, що так захотіли члени суспільства заради збереження своїх життів, свобод та майна. Суспільним договором уряду була передана влада від імені громадян, що прийшли до взаємної згоди. У цьому контексті доцільно підсумувати думки Д. Локка, який вважав, що держава не встановлює «законів», зміст законів полягає в нормах, які діють в суспільстві [8] (згадане вище при-

родне право, засноване на морально-етичних ідеях), держава лише формалізує цей зміст і забезпечує виконання законів.

Члени ліберального громадянського суспільства для підтримання його рівноваги і забезпечення своєї свободи від свавільних посягань з боку окремих індивідів, задля підтримання імперативності природного права заснували надбудовну політичну організацію – державу. Держава, відділена від громадянського суспільства, стала повноцінним і важливим суб'єктом соціальної системи.

Суспільний договір, право, які утверджені в суспільстві, виконують важливу організаційну функцію, оскільки визначають взаємодію між окремим індивідом і суспільством як колективним суб'єктом. Саме право закріплює пріоритет особи, центральне місце людини в соціальній системі, відсуваючи суспільство на другий план. Ця засада лібералізму стала наріжним каменем, довкола якого точилася боротьба з соціалістичними течіями.

В умовах прояву в суспільстві комплексних негативних явищ, спричинених суб'єктивними та об'єктивними чинниками, реалізація свободи людини може бути утруднена. Це є достатнім аргументом для колективістських теорій, щоб вимагати встановлення особливої охорони і турботи про суспільство як про колективний суб'єкт. Зважаючи, що суспільство забезпечує інтереси всіх індивідів, задля інтересів суспільства можуть бути обмежені свобода, права та інтереси окремого індивіда. Найкращим прикладом такого обмеження в загальносуспільних інтересах може слугувати інститут смертної кари, що розглядалося як «міра вищого соціального захисту». Суспільство - колективний суб'єкт захищався, позбавляючи конкретного індивіда природного права на життя.

Приймення значення свободи і прав кожної людини, домінування інтересів колективного суб'єкта над інтересами особи є неприпустимими в контексті лібералізму. Тим не менше, узгодження інтересів людини і суспільства необхідне і є однією з основних рис неолібералізму.

Узгодження інтересів особистості й суспільства в неолібералізмі на сучасному етапі доцільно проводити, на нашу думку, на основі енвіроментного підходу. Людина є найвищою соціальною цінністю, але, як зазначалося вище, повноцінно реалізувати свою природну свободу і права може лише у суспільстві. Від якості суспільства, від умов, які існують в ньому, безпосередньо зале-

жить рівень свободи, який практично може бути реалізований кожною людиною. Суспільство є середовищем буття свободи людини. Саме тому, однією з цілей вільного індивіда є підтримання і збереження суспільства - середовища, в якому повсякденно реалізується свобода. При цьому обмеження свободи і прав людини в цілях суспільства має обумовлюватись не «загальним благом», а потребами збереження і підтримання середовища. Апелювання до загальної користі є небезпечним аргументом, оскільки, якщо «індивідуальна свобода повинна обмежуватись в ім'я суспільної користі, то «більша користь» може виправдати безмежне обмеження свободи людини» [9].

Обмеження індивідуальної свободи має обумовлюватись інтересами збереження середовища, а як зразок можна сприйняти модель, закладену в екологічному праві. Заради збереження природного середовища, свобода людини та її діяльності ставиться в певні межі. Суспільне середовище зберігається для майбутнього, в якому людина має бути так само вільною і мати змогу реалізувати свою свободу. Якщо природне середовище стане непридатним, виникне загроза життю людини, якщо суспільне середовище погіршиться, виникне загроза свободі людини. При цьому очевидно, що природне середовище зберігається заради людини, людина не перестає бути основною і найвищою цінністю.

Боротьба за природне середовище як власне ціль, що вимагає значних обмежень і жертв з боку людини, є абсурдною. В такій боротьбі середовище перестає бути корисним для людини, воно стає тягарем для людини, заперечує її свободу. Важко уявити пріоритетною боротьбу за природне середовище, заради якої інтереси і потреби людини будуть жорстко обмежені. То чому ж пріоритетними мають бути інтереси суспільства, а не людини, якщо перше є не більше, ніж середовищем для комфортного існування другої?

Адаптація лібералізму визначає пріоритетність людини та її свободи із забезпеченням інтересів суспільства як середовища для існування вільного індивіда.

Збереження середовища в соціальній системі відбувається, з одного боку, шляхом мінімального обмеження свободи кожного в інтересах суспільства, з іншого боку – шляхом розширення свободи за рахунок соціальних прав, які створюють мінімальні умови для реалізації свободи кожному. Ці соціальні права сприяють попе-

редженню негативних явищ та підтримують стан суспільства від погіршення.

Висновки. Таким чином, за результатами проведеного аналізу концепцій прав і свобод людини, інтегрованих в розвиток громадянського суспільства, сформульовано визначення суспільства на основі трьох наведених підходів, а саме суспільство є організованою спільнотою людей та їх об'єднань, які пов'язані системою взаємовідносин, і середовищем існування окремого індивіда.

Встановлено, що для збереження гармонійного устрою, мирного співіснування, рівноваги природної свободи і прав членів громадянського суспільства був укладений суспільний договір, згідно якого суспільство утворює державу та наділяє її владою, яка полягала в можливості прийняття імперативних законів і підкріплення їх заходами примусу.

З'ясовано, що людина є найвищою соціальною цінністю, але повноцінно реалізувати свою природну свободу і права може лише у суспільстві (як у середовищі). Збереження середовища в соціальній системі відбувається, з одного боку, шляхом мінімального обмеження свободи кожного в інтересах суспільства, з іншого боку – шляхом розширення свободи за рахунок соціальних прав, які створюють мінімальні умови для реалізації свободи кожному. Ці соціальні права сприяють попередженню негативних явищ та підтримують стан суспільства від погіршення.

1. William Stubbs. *Select Charters and Other Illustrations of English Constitutional History from the Earliest Times to the Reign of Edward the First*. Clarendon Press, 1870, 531p. URL: https://books.google.sk/books?id=qA4zAA A A M A A J & p g = P A 9 5 & h l = r u & s o u r c e = g b s _ t o c _ r & c a d = 2 # v = o n e p a g e & q & f = f a l s e 2. Green D. *Reinventing Civil Society*. London: IE A Unit, 1993. P. 3. 3. Spencer H. *The Man Versus the State*. Indianapolis: 1981. P. 397. 4. Oxbom P. *From Controlled Inclusion to Coerced Marginalization: the Struggle for Civil Society in Latin America*. Civil Society. Cambridge: Polity Press, 1995. P. 251-252. 5. Mouzelis N. *Modernity, Late Development and Civil Society*. Civil Society. Cambridge: Polity Press, 1995. P. 226. 6. Hayek F. *Law, Legislation and Liberty*. Chicago: University of Chicago Press, 1979. Vol. 3. P. 24. 7. Hayek F. *Law, Legislation and Liberty*. Chicago: University of Chicago Press, 1979. Vol. 3. P. 24. 8. *The Works of John Locke in Nine Volumes*. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/locke-the-works-of-john-locke-in-nine-volumes> 9. Milosz C. *Visions from San-Francisco Bay*. -N.-Y.: Farrar Straus Giroux, 1983. P. 104.

Tolkachov Oleksii. Concepts of human rights and liberties integrated into the development of civil society

Freedom, human rights and benefits are undoubtedly the highest value, which is the basis of the entire social system organization in the context of liberal values. But liberalism went through various stages of development, when the categories of liberalism were reinterpreted and significantly changed their form and content.

The aim of the article. The purpose of the article is to analyze the concepts of human rights and freedoms in terms of their integration into the development of civil society.

According to the results of the analysis of human rights and freedoms concepts integrated into the development of civil society, the definition of society was formulated on the basis of the three approaches given, namely, society is an organized community of people and their associations, which are connected by a mutual relations system, and the environment of existence of an individual.

It was established that in order to preserve a harmonious system, peaceful coexistence, balance of natural freedom and rights of members of civil society, a social contract was concluded, according to which society forms a state and endows it with power, which consisted in the possibility of adopting imperative laws and reinforcing them with coercive measures.

It was found that the social environment is preserved for the future, in which a person should be just as free and be able to realize his freedom. If the natural environment becomes unsuitable, there will be a threat to human life, if the social environment deteriorates, there will be a threat to human freedom. At the same time, it is obvious that the natural environment is preserved for man's sake, man does not cease to be the main and highest value.

It has been proven that a person is the highest social value, but he can fully realize his natural freedom and rights only in society (as in the environment). Preservation of the environment in the social system occurs, on the one hand, by minimally restricting the freedom of everyone in the interests of society, on the other hand, by expanding freedom at the expense of social rights, which create the minimum conditions for the realization of freedom for everyone. These social rights contribute to the prevention of negative phenomena and support the state of society from deterioration.

Key words: human rights and freedoms, concepts of human rights and liberties, civil society, development of civil society.